

Egy hamis historiográfiai alternatíva: jozefinizmus és rendi autonómia, avagy Berzeviczy és Kazinczy vitája¹

A szintagma „jozefinizmus és rendi autonómia” alternatívát sugall, márpedig minden történeti alternatíva hamis lehet, mert a lehetőségek kiválasztása helyett a vagy-vagy típusú igazodást jelenti, a világot barát vagy ellenség képletre egyszerűsíti, akkor is, amikor nem kellene. Ez a világ baja, és a világ baja a miénk. A történetírás az, hogy akkor is erőlteti, amikor az, amit történeti valóságnak nevezünk bonyolultabb, mint a vagy-vagy séma, jelen esetben a „*jozefinizmus és [vagy] rendi autonómia*”. Ez a tragikusan magányos hős és a maradiság gigászi küzdelmét sugallja, ahogy azt Németh László talán leggyengébb darabjában megírta. Kétségtelen, hogy II. József, a császár-király alakjában van valami tragikus nagyság, már első komolyabb írásában, az ifjúkori „Álmodozásai”-ban (*Rêveries*) felvázolta önnön bukásának programját, amikor leszögezte a célt: „Megalázni és elszegényíteni a nagyokat”.² Nem véletlen, hogy volt olyan pillanat, amikor anyja meg akarta fosztani a trónöröklés lehetőségétől, fivére, a későbbi II. Lipót pedig titkosírással vezetett naplójában minősítette örültnek. II. (Nagy) Frigyes porosz király pedig dörzsölhette kezeit, amikor – Platón filozófus állameszményét megfricskázva – szellemeskedett: „Ha én egy tartományt keményen meg akarnék büntetni, akkor egy filozófussal kormányoztatnám.” II. József nem is kapta meg a Nagy jelzőt, de a Nagyokról sem neveztek el olyan

¹ Dolgozatom következő munkáim tanulságait foglalja össze: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849.* Bp., 2006.; *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája.* Bp., 2007.; *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig I–IV.* Bp., 2009–2010.; *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig – Széphalomtól Turinig.* Bp., 2012.; *Jozefinizmus Tündérországhban. Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében.* Bp., 2013. (CD mellékletben a statisztikai táblákat készítette E. Varga Árpád, a források magyarázatát Miskolczy Ambrus) A továbbiakban csak az idézetek lelőhelyét jelzem.

² Derek Beales: Joseph II's „*Rêveries*”. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchiv*, 1980. 159.;

irányzatot, amely korszakjelzőként megmaradt volna a történelemben. Hogy ennek a jozefinizmusnak mi a lényege, arról sokat lehetett és lehet még vitatkozni. Van, aki József egyházpolitikájára szűkíti le a jozefinizmus fogalmát, van, aki politikájának egészét érti rajta. A császár egyénisége az alfája és omegája az egésznek. Ezt mély filantropikus meggyőződés és kissé cinikus gátlástalanság, nemes szándékok és azok többnyire antipragmatikus kivitelezése jellemzi. A császár és főkatonái a határőrség mintájára szervezett szabadparaszt-katona világot tartották eszménynek, de ezt olyan formán juttatták kifejezésre, hogy 1784-ben az erdélyi Érchegeységben elszabadult a pokol. A Horea-felkelés népi-ortodox kereszties hadjárat jellege miatt román jelenség, de a parasztfelkelésre való készség általános volt. Bánffy Farkas 1782-ben arról számolt be fivérének, az alkancellárnak, hogy a Szilágyságban „kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találatná, azt tartom semmi conscienciát nem csinálnának a nemességnek kipusztításából”.³ A császár- király a Horea-felkeléssel akarata ellenére bizonyította, hogy a parasztságot rá lehet engedni a nemességre, és a vérengzésnek hamar véget is lehet vetni. El is bízta magát, amikor olyan – bevezethetetlen – jövedelmi adórendszer kialakítását erőltette, amellyel mindenkit maga ellen fordított, és végül saját főhivatalnokai buktatták meg, nem egyszerűen a magyarországi nemesség.

József utódja, Lipót, törvényben is szentesítette azt, aminek a jozefinizmusból volt realitása és társadalmi támogatottsága: a jobbágyok szabadköltözését, a protestánsok felekezeti szabadságának biztosítását, némi állami beleszólást a katolikus egyház ügyeibe. A jozefinizmus alternatívája az alkotmányos abszolutizmus lehetett volna, és lett is – néhány évig. A terminus Kecskeméti Károly leleménye, olyannyira jól sikerült, hogy a vele együtt dolgozó Jean Béranger azt hitte, hogy kortárs kifejezésről van szó. És hogy miért találta ki Kecskeméti, arra azt válaszolhatnánk: azért, mert szükség volt rá, hogy megjelölje azt a folyamatot, amelyet sem egyszerűen abszolutizmusnak, sem rendiségnek nem lehet nevezni. Az alkotmányos abszolutizmus programját magyar részről a kortárs Ürményi József personalis (személynök), később országbíró és Pászthory Sándor, a magyar udvari kancellária tanácsosa dolgozta ki, hatalmas kancelláriai felségfolyamodványban, amelyben már 1785-ben határozottan elítélték a korlátlan abszolutizmust és az országgyűlés összehívását követelték. Ennek folytatását képezték az 1790-es években az országgyűlés által kijelölt bizottságok munkálatai, amelyeket aztán maga alá temetett a kettős reakció, Ferenc bürokratikus abszolutizmusa és a vele szövetséges rendiség. Történetírásunkban két olyan terminus született, amely a magyar felvilágosult társadalmi reformtörekvéseket és az azt követő rendi reakciót kívánta megnevezni, az egyik a felvilágosodott rendiség, a másik a rendi nacionalizmus. Mindkettőt Szekfü Gyula találta ki, de

³ Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1216. 44.

az elsöböl nem csinált nagy ügyet, hiszen igazában nem tudott kibontakozni, bár olyan jeles hordozói, mint Széchényi Ferenc vagy Fekete János maguk is keserűen figyelték és tették szóvá az országgyűlési többség politikai faragatlanságát és dilettantizmusát. Az alkotmányos abszolutizmus kifejezés azért jó, mert pontosan érzékelteti, hogy a felvilágosult reformerek csak uralkodói támogatással tudhattak (volna) érvényesülni a rendiség fórumain, és az uralkodóval szemben pedig a rendi alkotmányt maguk mögött tudva. A többi már belátás, tárgyalás, türelem, egyszóval politikai művészet dolga. A történelem persze nem szereti a művészkedést, főleg akkor nem, amikor Franciaországban új törvényesség került hatalomra és hulltak a fejek. A francia forradalmi királygyilkosságra válaszként a Vérmezőn is gyilkoltak, legyilkolták és bebörtönözték a felvilágosult arisztokraták titkárait, egykori munkaadóikat pedig mintegy száműzték, magas hivatalokban kihelyezték őket a perifériára.

Beköszöntött a rendi vagy feudális nacionalizmus korszaka – a történetírásban. Szekfü a *Magyar történetben* vetette fel ezt a kettős – rendi és uralkodói – reakció korszakát jelző fogalmat. A 19. század elején ennek a fogalomnak azt kellett volna jelölnie, hogy a nemesség a maga önös érdekeinek szolgálatába állítja a nacionalizmust. Jól hangzott, hogy a magyar nemes egyik kezében a *Társadalmi szerződéssel*, a másikkban a *Hármaskönyvvel* hajtotta végre a restaurációt, sőt, tette volna ezt a latinra fordított Rousseau-val. Csakhogy a latin fordítás oka az, hogy a latin volt a *lingua franca*. A rendi nacionalizmus pedig megfogalmazásnak is groteszk, mert a nacionalizmus lényege éppen a rendi világ lebontása. Szekfü a *Magyar történetben* valahogy úgy fogalmazott, mintha Kazinczyt is ezen irányzat hordozójának tartotta volna, de a nagy nemzeti regény rövid változatában már világosan a rendi tömegek fölé emelte a nyelvújítás vezérét. Ezzel a feudális nacionalizmus már ideológus nélkül maradt, a magyarkodó nemesi etnicizmus szinonimája lett, vagy lett volna, ha ebben a tömegben szlovák és román kisnemesek nem lettek volna jelen. Szekfü pedig az *Állam és nemzetben* a fogalmat visszaúszította az idő vizein a középkorba, és a hazai nemesség testületi szellemét, és általában az országtudatot jelölte vele.

1956 után a marxista Molnár Erik meghirdette a nacionalizmus elleni harcot, és leszámolt a vulgármarxista Révai József nézeteivel, mint olyanokkal, amelyek maguk is vétkesek voltak az „ellenforradalom” kiobbantásában. Hazánk feldarabolásának viszonylagos előnyei közé tartozik az, hogy a magyar szellem – ha szabad ezzel a metaforával élni – a határokon túl a hazai trianoni kaloda szorításától mentesebben élhette életét. Az 1930-as években Jancsó Elemér Kolozsvárt úgy értekezhett a szabadkőművesekről, ahogy az anyaországban elképzelhetetlen lett volna, az 1960-as években pedig a vajdasági Sinkó Ervin sokkal finomabban mondta el azt, amivel Révai József még Moszkvában próbálkozott. Az újvidéki írónál a felvilágosodás, miután radikális irányzatát lefejezték, a nyelvújításban élt tovább, Berzeviczy a maga gazdaságpolitikai nézeteivel pedig aránytévesztés áldozata lett, mert Ferenc királyt II. Józsefnek nézte. Sinkó a

nyelvújító Kazinczy nemzetfogalmának „immanens forradalmiságát” emelte ki — nagyon is meggyőzően. Itthon viszont — talán — azért sem lehetett célszerű rá hivatkozni, mert olyat is leírt, ami 1956-ra emlékeztetett: „Ellenforradalom idején bukott forradalom hőseiről csak kevesen mernek úgy beszélni, mint Kazinczy tette,” akinek a börtön után „inkognitóban kell maradnia”, viszont „életének és művének [van] egy rejtett szövege is, mely a maga tragikus sokrétűségében még megfejtésre vár”. Sinkó megfejtése: Kazinczynak „Berzeviczyvel való ideológiai konfliktusa a magyar hazafiságot, a magyar nemzeti koncepciót illetően — voltaképpen Kazinczy konfliktusa Kazinczyval”, tehát „a nacionalista” Kazinczy a hajdani jozefinistával, a posztjozefinista Berzeviczyvel, mint a maga kozmopolita alteregójával vitatkozott.⁴ De ez fordítva is igaz lehet, a Kazinczyval vitatkozó Berzeviczy az 1790-es évek Berzeviczyjével fordult szembe.

A manicheista szemlélet azonban nem ismeri a tréfát, a történelemben sem. Budapesten az 1970-es években, a Molnár Erik-vita visszhangjaként, megkötötték a Szekfü-epigonizmus és a vulgármarxizmus vadházassága, amelynek jegyében a feudális nacionalizmus — természetesen a historiográfiai előzményekre való utalás nélkül — újra korszakjelző fogalom lett, ideológusa pedig Kazinczy, akivel szemben Batsányi János „az antifeudális, polgári felvilágosodás zászlaját emelte magasra”.⁵ Berzeviczy Gergely pedig ennek az irányzatnak a magányos hőse lett, aki kakaslomnici kastélyának dolgozószobájában „néma szavak”-at vetett papírra, „amelyekre az országban akkor talán csak a környező hegyek figyeltek”.⁶ A „néma szavak” és a „figyelő hegyek” metaforája azonban nem magyarázta meg, hogy akkor miként is kerülhetett sor a vitára, és miért láthatott napvilágot viszonylag sok Berzeviczy-írás. És miért tudott a *Tudományos Gyűjtemény* olyan lelkes, és emberi jó tulajdonságait oly meghittén bemutató méltatást adni Berzeviczyról és munkásságáról.⁷ A „keleti” magyar történészekkel szemben a „nyugati” magyar történészek szerint a vita azért jelzett választat, mert az állampolgári magatartás két — „azonos megvalósulási esélyekkel” rendelkező — változata került egymással szembe, a nemzetek fölötti hungarus patriotizmus, és a kizárólagosságra törő magyar nacionalizmus.⁸ Kétségtelen, a vitákban a vitázók leegyszerűsítik saját és egymás elgondolásait, és ők ezzel tisztában is vannak, viszont a kettős szemlélet zsákutcájába viszik a kései szemlélőt, aki maga is valamilyen vita részeseként elvonatkoztat a történeti táj változatosságától, és attól, hogy a vitázók miként ítélték meg, meddig mehetnek el

⁴ Sinkó Ervin: *Magyar irodalom. I.* Novi Sad, 1963. 187., 189., 192., 245., 251.

⁵ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1996. 268.

⁶ Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. [1971]. Uő.: *A magyar és európaipolitika történetéből.* Bp., 2001. 246–250.

⁷ Berzeviczy Gergely életírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. V. k. 63–72.

⁸ Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus.* Wien, 1981. 169.; v. ö. Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848.* Bp., 2008. 276.

elképzeléseik felfedésében, és miért? Hiszen a kortársak tisztában voltak azzal, hogy nemcsak a tátrai hegyek figyelik a fejleményeket, hanem a titkosrendőrség is. Még harmadik személy előtt sem beszéltek szívesen, még akkor sem, ha azt tisztelték. 1812 novemberében például Kazinczy jól elbeszélgetett volna Berzeviczyvel, ha a jelenlévő Vay József nem szólt volna közbe. Így csak addig jutottak, hogy a lomnici próféta csupán a fiának születéséhez vezető tátrai kiránduláson megejtett házastársi hőstettéről számolhatott be.⁹

Ekkor már lezajlott a vita első felvonása, ami 1809–1810-ben csak kemény levélváltásban merült ki. Igaz, kemény és a lehetőségekhez mérten nyílt volt ez a vita, mert a vitázókat összekötötte a szabadkőműves-, majd az „összeesküvő” múlt. Feltehetően Berzeviczy is kapcsolatban állt a Martinovics által szervezett Reformátorok Társaságával, 1800 táján pedig névtelen német nyelvű röpiratot tett közzé *A magyarországi felségsértési per* címmel, amelyben a mozgalom mérsékelt jellegét hangsúlyozta, és azt, hogy a perrel és a kemény ítéletekkel „a tehetségek és a tudományok ellen hirdettek háborút”.¹⁰ És amíg Kazinczy 2387 napot töltött – saját szavai szerint – a kalitkában, Berzeviczy a családi birtokon húzta meg magát, és úgy vívta meg a reformerek utóvédharcát, hogy az íróasztal mellől támadott, újabb és újabb értekezést készítve kora nagy kérdéseiről. Kora valósága béklyózta az íróasztalhoz. Végzetes traumának bizonyult ugyanis az, hogy 1802-ben nem választották meg országgyűlési követnek, és a megyei életben sem igazán tudott érvényesülni, bár sokan becsülték azért az erőfeszítéséért, amelyet annak érdekében fejtett ki, hogy piacot találjon a tokaji bornak. Berzeviczy a kettős – az uralkodói és a rendi – reakció elhárítása érdekében olyan szövetségest keresett, aki segíthette reformelképzelései megvalósítását. 1802-ben még József nádorhoz fordult, 1805-ben már Károly főherceghez. A nádornak olyan reformprogramot fejtett ki, amely az 1830-as évek reformstratégiájára emlékeztet, még diétai (országgyűlési) úton akart haladni. De aztán úgy látta, hogy erre nincs remény, 150 éves kormányzati nevelőmunka kellene egy új nemzedék születéséhez, most viszont – írta az 1802-es diétáról szóló, Göttingában megjelent értekezésében – „Magyarországon előbb vagy utóbb katonai reformra kerül sor.”¹¹ Ennek megfelelően Károly főhercegnek a nemesi felkelés megszüntetéséről értekezett, és a királyi hatalom kemény fellépését sürgette.¹² Ekkor már magasabb felkérésre is dolgozott. A titkosrendőrségi poli-

⁹ Kazinczy Ferenc levelezése. X. Szerk. Váczy János. Bp., 1900. 174.

¹⁰ *Naplók, följegyzések, röpiratok. A magyar jakobinusok iratai. III.* Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1952. 331.

¹¹ [Berzeviczy Gergely:] Ueber den ungarischen Reichstag vom Jahre 1802. *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*, I. Göttingen, 1806. 117.

¹² [Berzeviczy Gergely:] Über das Ungrische Militär System. 1806. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Germ. 864. 1–2. (A címet Berzeviczy írta rá a kézirat-

tika egyik irányítója, Armbruster udvari titkár volt az, akivel szorosabb kapcsolatba került. Armbruster a Napóleon-tisztelő posztjozefinista reformirányzat híve volt. Azt is feladatának tartotta, hogy a magyar írókat megfegyvelje, mert irritálta, hogy azok valamiféle „láthatatlan egyházat alkotnak”, ahelyett hogy egymást mocskolnák.¹³ Ennek érdekében vitákat akart kiprovokálni, és mint lapszerkesztő szép szerzői tiszteletdíjat is fizetett, bár célját valójában nem érte el, mert mindenki a maga játszmáját játszotta. Berzeviczy, akinek az együttműködés egyfajta védettséget biztosított, sok olyat írt, ami nem tetszett Bécsben. Az még titokban maradhatott, hogy 1790-ben Magyarország függetlensége mellett kardoskodott, de az már nem, hogy 1797-ben Lőcsén éles hangú vádiratot tett közzé a Magyarországot sújtó birodalmi gazdaságpolitika ellen.¹⁴ Ezt az írását be is tiltották. Az viszont, amit Berzeviczy a parasztok helyzetéről írt, már tetszett a birodalompolitika egyes játékmestereinek. Nem kétséges, Berzeviczy legjelentősebb műve a fennálló állapotok kemény kritikáját a jobbágyszabadság felé mutató reformok igényével kötötte össze. Radikális szemlélete miatt nem akadt rá kiadó, kéziratban terjedt, mígnem 1806-ban – a szerző tudta nélkül – Lőcsén kinyomtatták. Berzeviczy úgy tett, mint akinek semmi köze a kiadáshoz. A Helytartótanács elrendelte a könyv elkobzását, ami kéz alatt mégis terjedt. A Monarchia felső vezetése kettős játszmát játszott. 1812-ben Armbruster Berzeviczyt műve német kiadásával bízta.¹⁵ Az államrendőrség kérte a Magyar Kancelláriát egy olyan kiadás tudomásulvételéhez, amelyen nem tüntetik fel a megjelenés helyét. Nyilván azért, mert ha Bécsben jelenik meg, akkor már eleve taszítja a magyarországi olvasót. A Kancellária viszont ellenállt. A véleményt készítő Cziráky Antal nem tagadta, hogy Berzeviczy művében „van igaz és jó”, de a parasztság helyzetének, államhoz és földesúrhoz való viszonyának a bemutatása „a legkevésbé sem hű, hanem inkább alapvetően túlzott kozmopolitizmus-sal pártosan készült és nyilvánvalóan hibás”.¹⁶

Eközben Kazinczy fokozatosan szembefordult Berzeviczyvel. Először amiatt haborodott fel, hogy egykori barátja 1808-ban Pesten kiadott „Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemről” szóló német nyelvű könyvében összbiriodalmi húrokat pengetett, amikor arról írt, hogy a Habsburg Monarchiában „az államérdék egysége megvan, és az egyes részek különbözősége lassankint ki fog egyenlítettetni, és idővel egy nagy egésszé összeolvadni”.¹⁷ Amit aztán a parasztság

ra, amelybe itt-ott bele is javított. Ennek a tisztázatnak az előzetes fogalmazványja a szerző kézírásával ugyancsak az OSZKK-ban található, jelzete: Fol. Germ. 1157.)

¹³ Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok*, 1896. 305.

¹⁴ Gregor Berzeviczy: *De commercio et industria Hungariae*. Leutschovia, 1797.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL, P 53 Berzeviczy család, 93. cs. Levelek, 146.

¹⁶ MOL, A 39 1813:1925.

¹⁷ *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Szerk. Gaál Jenő. Bp., 1902. 297.

helyzetéről szóló műben olvasott megrázta. Nem is kímélte a régi barátot. Mert igaz ugyan, hogy levelében régi barátságáról, szeretetéről és tiszteletéről biztosította, de amit írt, vádirat. Megismétli a világkereskedelemtől szóló német munkával kapcsolatos véleményét: „Egy nemzet felbomlasztása politikai gyilkosság,” „nemzetem, a nacionalizmus számomra kedvesebb az aranyból,” és „még a sírban is keservesen fogok forgolódni, ha fiam németül és nem magyarul sirat”. A parasztokról szóló mű első fejezetéről viszont elismeréssel nyilatkozott. Annak jelzését, hogy a kormányzat felismeri majd a feudális rendszer elavultságát, megtoldotta Katalin cárnő alapelvével: tulajdon nélkül nincs mezőgazdaság. Azt is érzékeltette, hogy a földesurak nem vesztenének olyan sokat, mint vélik. „Gyakran kérdeztem én is magamtól, hogy az átalakulás milyen következményekkel járhat a szellemi kultúra számára, ami az emberiség legmagasabb értéke. Ebben teljesen egyetértek Önnel, csak azt hiszem, hogy a sok javítandó dologból nem elég csupán egyet kiemelni.” Pedig ilyennek tartotta azt, hogy Berzeviczy Gergely szerint a paraszt az igazságszolgáltatás terén teljesen a nemesi önkénytől függ, holott – érzékeltette Kazinczy – van rá sok példa, hogy a paraszt pert nyer földesurával szemben. Maga is tapasztalta, hogy Morvaországban, Csehországban, Ausztriában, Bajorországban, ahol a kormányzat jobban kedvez a parasztnak, ők mégis úgy nyilatkoznak, hogy a magyarok helyzete elviselhetőbb. Egyetértett azzal a véleménnyel, hogy nem a földesúri, hanem az egyéb terhek teszik tönkre a parasztot. A paraszti gazdaság Berzeviczy-féle büdzséje viszont hamis, mert ilyen jellegű költségvetéssel ő maga egyévi jövedelmeiből egy hónapig sem tudna kijönni. Ő maga parasztjait nem vereti, ugyanakkor engedi, hogy kezet csókoljanak neki, bár ezt csak azért teszi, mert a rabszolgává alacsonyított parasztot zavarná, ha másként köszönné. Felesége viszont orvosságot visz a beteg jobbágyoknak, sőt egyszer még meg is szoptatott egy csecsemőt. (Hogy amit Kazinczy a kézcsookról írt, mennyire nem képmutatás, azt szépen jelzi 1816-os népiskolai tervezete, amely egyébként humanitárius hitvallás is azzal a céllal, hogy „korunknak progresszióját bizonyítsa.”¹⁸)

Kazinczy azt nem írta meg a régi barátának, hogy műve latin stílusát milyen rossznak tartja, de azt igen, hogy „hangneme nyugtalan”; és erre csak pszichológiai magyarázatot talált. „Eszméiben Ön nem ott él, ahova a sors helyezte: Ön itt idegen, és nem érzi jól magát. A németeket én nem nézem le, de áldom a sorsom, hogy magyarnak tett. Jó és rossz mindenütt van. Hogy ami jó, az itt kivétel, kérdezze a nyugodt gondolkodó. Itt a Ráday Gedeonok nem egyedüli jelenségek, Orczy József, sőt Palocsay báró, a Vadember! halálos ágyán fiai lelkére kötötte, hogy jobbágyaikat atyáikként tiszteljék.” És következik Rousseau intelme, mely szerint „egy lesüllyedt népet csak és kizárólag úgy lehet felemelni, ha megtanít-

¹⁸ Kazinczy Ferencnek vélekedése az alsóbb iskolák szervezéséről. Széphalom, 1816. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, M. Irod. lev. 4–119.

ják önmaga tiszteletére”. Tehát aki fel akarja emelni a népet és a nemzetet, az „kívánjon tudományos műveltséget, a többi magától jön. Jaj annak, aki idő előtt beleavatkozik a gondviselés és a fokenként ható természet menetébe! Az nem épít, rombol.”¹⁹

Berzeviczy sem maradt adós a válasszal. Ez szép hitvallás a tökéletesedésre való törekvés mellett és a türelmetlenség, valamint képmutatás ellen, és egyben példázza azt is, hogy nyilvánosság esetén a szembenálló nézetek kiigazíthatnák egymást: „Mily szép a sajtószabadság! Ha mi, ebben az esetben tételeinket és nézeteinket a közönség elé vihettük volna, akkor azokról vélemény alakulhatott volna ki, amely az igazsághoz közel járt volna, vagy eljutott volna hozzá.” Állítja, hogy munkáit a hazai helyzetnek megfelelően írta meg. „Az a véleményem, hogy Magyarországon erkölcsi betegség hódított teret, amely annál veszélyesebb, mivel rejtett és szép látszatba lehet burkolni. Ez az *önmagába való szerelmesedés* állapota. Ebben az állapotban az ember képtelen felismerni a fogyatékosságokat és a bajokat, minden jó, sőt nem szorul javításra, a legrosszabb rossz is szokás, tiszteletre méltó óság.” Az önimádat olyan, mint az álomkór, a benne szenvedő embert fel kell rázni – fejtegette Berzeviczy, mert különben nincs haladás, márpedig Magyarország természeti kincsekben gazdag ország: „Mi lehetne? Mi most? Mi volt?” Nagy Lajos és Mátyás alatt emelkedni kezdett, de visszaesett. A kérdésre, hogy Kazinczy világszemlélete segíthet-e, a válasz a következő: „Őn a nacionalizmus eszméjét mutatja fel: nem értek egyet, mert a nacionalizmus önmagában valamiféle egyoldalúság, és mi Magyarországon valójában nem vagyunk nemzet. Nézetem szerint az állam mindenek fölött áll a maga függetlenségével, önállóságával és lakosainak lehetőség szerint elérhető boldogságával együtt, amihez szükségszerűen hozzátartozik a többség jóléte, kultúrája, erkölce. A többi, példának okáért nacionalizmus, privilégiumok, alkotmányok, szokások ennek van alárendelve.” Emellett szól a föld hatezer éves története. Az egoizmus nem patriotizmus. „Az embernek az állami piramis csúcsára kell állni ahhoz, hogy az egészet átlássa.” A parasztság elnyomásának mentegése „lát-szatérvekre épül és az egészre káros intézmény szépítgetése”.²⁰

Kazinczy még 1809-ben megfogalmazta érveit, de ennek pontos szövegét nem ismerjük, mert válasza kiadatlan maradt. 1812-es találkozásuk után pedig Berzeviczy lassan eltűnt Kazinczy levelezéséből és látóköréből, amíg egyszer csak 1817-ben ki nem robbant a nyilvános vita Kazinczy egyik régi írásának a közlése kapcsán, amelyben úgy nyilatkozott, hogy Berzeviczy „...kozmpolita, s a kereskedelem előtte legfőbb, ezért ő minden egyébről lemondana. Oly gondolkodásmódja, melyet ha tudnék valami rosszat másnak kívánni, ellenségeinknek kívánnék. Berzeviczynek Karthágóban kellett volna születni.”²¹ Ugyanezen év-

¹⁹ Kazinczy Ferenc levelezése. XXII. Szerk. Harsányi István. Bp., 1927. 239–244.

²⁰ MOL, P 53 131. cs. 150. sz. 13–14.

²¹ Erdélyi Múzeum IX. Pest, 1817. 189.

ben megjelent Berzeviczynek névvel közreadott hitvallása, amelyben egyszerre mutatkozott kozmopolitának és birodalmi nacionalistának.²² Ez utóbbi terminus nem mesterséges. Félig-meddig magától a szerzőtől származik, miután az egész Habsburg Monarchia számára latin hivatalos nyelvhasználatot javasolt: „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben.” A nemzetiség fogalmát ugyanis nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredetel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet, és ez teszi a különböző népeket államnemzetté, még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetét elvesztettük.” Hiszen az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.²³

Kazinczy következtetése lesújtó volt: „Kár a kiváló emberért! Kár, hogy elfojtotta szívében a legszentebb érzelmeket, és ez a szív a görög és a római történelem tanulmányozásakor hideg maradt!”²⁴ Igaz, Rousseau művei ott díszeltek a kakaslovníci könyvtárban, véleménye inkább Holbach leegyszerűsítő, ám – még az uralkodókat is megfenyegető – radikális nézeteihez állt közelebb. Berzeviczy megsértődött, mert Kazinczy célzott arra is, hogy kegyetlen földesúrnak tartják. Ki tudja, jobbágysai – az adóösszeírások tanúsága szerint – csalhattak az adóval, de valóban kíméletlenebb lehetett, mint egy hanyag és patriarkális földesúr. 1809-es háziarendjében a szabálysértésre és kötelességszegésre először figyelmeztetést, másodsorra keresztvasat, végül 12 botütést írt elő. Ilyen büntetésre méltónak nyilvánította azt is, ha az udvarban dohányoztak, ittak, verekedtek, éjszaka kimaradtak, rongálták a szerszámokat és a termést.²⁵ Mindez azonban a radikális jobbágyszabadításra is ösztönözte, arra, hogy megszabaduljon a fegyelmezés kényszerű feladatától. Egyébként Kazinczy sem tagadta 1807-ben, hogy – bár ő maga pater familiasként viselkedik a cselédséggel szemben, „s mi ezen az egész tájon szokatlan szelídséggel bánnunk velek,” nem szidalmazza a cselédeket, de – „botot három esztendő alatt egyszer engedek magamnak, mert haszontalan, anélkül az emberek nem akarnak, vagy nem tudnak elleni.”²⁶

²² [Kazinczy Ferenc:] Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor von Berzeviczy de conditione indoleque rusticorum in Hungaria. *Archiv*, 1817. jan. 22. 9–10. sz. 33–38.

²³ Gregor von Berzeviczy: Etwas über Nazionen und Sprachen. *Archiv*, 1817. jún. 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: MOL, P 53 130. cs. 128. sz.; Gregor von Berzeviczy: Antwort, auf die Berichtigungen meiner Abhandlung. *Archiv*, 1817. szept. 12. 109–110. sz. 441–445.

²⁴ KFL XV. 17–19.

²⁵ MOL, P 53 89. cs. 1809. 67–68.

²⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése. IV.* Szerk. Váczy János. Bp., 1893. 573–574.

Mindez könnyen elterelheti a figyelmet a lényegről. 1811-ben és 1817-ben Metternich a magyar alkotmány felszámolását javasolta, posztjoezefinista összbirodalmi vízió jegyében. Berzeviczy – aki azért közben Napóleonnak a független Magyarország alkotmányára és jobbágyszabadításra tett javaslatot –, publicistája lett a tervezett kemény fellépésnek. A „cenzúrázott Magyarország” (ugyancsak Kecskeméti Károly kifejezése) megmozdult, és útnak indultak az alkotmányvédő kéziratok, amelyek lappangó formában a majdani érdekegyesítés stratégiáját juttatták kifejezésre. Széchenyi Ferenc, aki az úgynevezett múzeumi garassal az önkéntes közteherviselés útjára próbálta terelni a nemeseket, majd József nádor kérésére alkotmánytervet dolgozott ki a Monarchia egésze számára, most alkotmányvédő kéziratában leszögezte a jobbági telek sérthetlenségét, amit fia – taktikai okokból is – a *Hitel*-ben óvatosan került. Vay József, az elmúlt diéták ellenzékének vezére, aki 1807-ben kétségbe vonta a király hadüzeneti jogát, már az 1830-as évek fejleményeit jelezte előre: „Világos, hogy a század szellemét, a reformot, ha ez valamely dolgokban megvalósítandó, nem a szabadság és a már törvények által biztosított immunitások megszorításával, nem az alkotmány lerombolásával, hanem a személy- és tulajdonbiztonságnak – minden egyes ember állapotára való tekintettel – a királyság minden egyes lakosára teljesebb kiterjesztésével kell megkövetelni.”²⁷ A rendi szemlélet legnagyobb ellenségei viszont a tudományok lettek. Ezek térhódításának köszönhetően – éppen az 1817-es kéziratot és nyomtatott publicisztika bizonyítja – némileg radikalizálódott a magántársasági világba szorított közszellem. Berzeviczy igazában a legradikálisabban Napóleon számára készítette alkotmánytervében nyilatkozott meg. A vita második felvonásakor pedig Kazinczy már a hazai Kant-vita hangadója lett. Kérdés, milyen hatást válthatott ki ez? Nehéz megmondani, mert az 1830-as években színre lépő liberálisok elhallgatták – vagy tollukkal lemészárolták – közvetlen elődeiket. Széchenyi István az előzmények és elődök nélküli ébresztő szerepében lépett fel, miközben apja nyomdokain járva Kazinczy erénykultuszát Berzeviczy pénzdiskurzusával egyesítette. Ezt Kazinczy is megpróbálta egy félben maradt versében:

Neked legfőbb kincs a kereskedés,
A nyelv nekem s a nemzet bélyege.
Ez egyben összeférhetetlenek
Egy szív különben és egy gondolat
Egy lélek, egy fej nem rossz magzatai
S a jót segélni nem méltatlanok.

²⁷ [Vay József]: Reflexiones ad recensionem operis Piringeriani Ephemeridibus Viennensibus, Anno 1816. (Nris 104 et sequent. insertam) csak az OSZK-ban három példányban maradt fenn. Ezek jelzete: Quart. Lat. 2163, 2376, 2586.

Csakhogy amíg Berzeviczy az alkotmányos abszolutizmustól is elrugaszkodó, oktrojált alkotmányozást képviselte, Kazinczy ezzel szemben a monarchikus republikanizmust. A *Társadalmi szerződés* fordítója megsemmisítette fordítását, mielőtt elfogták volna, de aligha felejtette el Rousseau kijelentését: „minden legitim kormányzati rendszer republikánus,” és így „maga a monarchia is republika”.²⁸ Ez természetesen inkább vízió, de Goethe *Egmontját* úgy fordította le, hogy az a magyar megyei rendszer dicséretéért hasson. Ugyanakkor az 1820-as évek derekán a rendi alkotmányosság működésbe lendülése, a megyei választások és a dídtai munkálatok körülményessége sok csalódást okozott neki. Mintha nem is bízott volna a megyei középnevelésben, bár azt, hogy a megyei hivatalok az ő osztályrészét alkotják, íratlan szabálynak tartotta. Önnön hatásának erősítése érdekében a nagy presztízsnak örvendő egykori szabadkőműves arisztokraták fiainak – Széchenyi és Wesselényi – szellemi előkészítőjeként és nevelőjeként próbált fellépni, de ők udvariasan elhárították a gyámkodást.

Nem véletlen, hogy Kossuth, úgy érzékelve, hogy „1848 [...] már 1790-ben fogamzott,” a történetírás feladataként vetette fel „nyomról, nyomra követni mindkét irányban azon eszmék szülemelésének kínos vajúadásait s konkrét tervek-ké fejlődésük fázisait, melyeknek igéje 48-ban megtestesült”. És ez a kutatás szerint csak akkor járhat sikerrel, ha „a történelmi bölcelet művelésével köttettk össze, melynek feladata nem személyekkel bíbelődni”.²⁹ Viszont Kossuth élete is azt példázza, hogy a bíbelődés a bölcelet előfeltétele. Apja ott volt Martinovics papságtól való megfosztásán, és amit mesélt, elég volt neki, hogy mindig is a szabadság mártírjának tartsa a később démonizált papot, ő maga pedig az eperjesi kollégiumban, amelyre maga Berzeviczy felügyelt, a felvilágosodás szemléletét sajátíthatta el tanáraitól, akik még órán kívül is mondtak olyasmit, amit órán nem tettek. Kazinczyval már nem tudott jó viszonyt kialakítani, a széphalmi mester meg is rettent a fiatal Kossuth megyegyűlési heves fellépésétől, és miközben leveleiben szidalmazta, naplójában üresen hagyta azt a helyet, amelyet az eseménynek kellett volna szentelnie. Talán éppen egykori „összeesküvő” társainak árnya villant fel lelki szemei előtt.

Az 1790-es évektől az 1830-as évekig a demokratikus kultúra a felvilágosodásból átváltott a liberalizmusba, magántársasági formájából a nyilvánosságba. És közben a hazai elmaradottság olyan kihívást jelentett, amelyre a válasz csak a rendszer radikális átalakítása lehetett. Kazinczy és Berzeviczy vitája a centralisták és a municipalisták szembenállásának lehet a nyitánya, csakhogymár nem barátok által stilizált német, hanem árnyalatokat és szenvedélyeket a legmagasabb szinten megjelenítő magyar nyelven. És ha személyekkel bíbelődünk, úgy tűnik, végül mindenki mindenkinek az őse lehet. Kossuth talán ismerte Berzevi-

²⁸ J.-J. Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Paris, Garnier, [é.n.] 259.

²⁹ Kossuth Lajos iratai. X. Szerk. Kossuth Ferenc. Bp. 1904. 100.

czy 1790-es röpiratát, amelyben angol herceget javasolt a magyar trónra.³⁰ Deák habitusa pedig Vay Józsefere emlékeztet, alapállása – egyik életrajzírója szerint – „ami felségjog, az a nemzetnek a felségre ruházott joga”.³¹ Tehát társadalmi szerződésről van szó, még hozzá Rousseau értelmezésében. 1867-ben pedig a polgári erény visszatartotta Deák Ferencet attól, hogy ő, az alkotmányos abszolutizmus újabb változatának mérnöke, ott legyen a koronázáson. Elfüggönyözött szobájának némaságába húzódott — a monarchista republikanizmus erénykultuszának keserű megnyilvánulásaként. Deák akkor már távozott az élők sorából, amikor Kossuth a bölcsélet értelmét a következőkben látta: „világosságba helyezni a történelmi kényszerűség törvényét, melynek ellenállhatatlan befolyása alatt a legellentétebb szándékok... közrehatni kényszerítettnek azon eszme megvalósítására, mely – maga is a történelmi szükségszerűség kifolyása – irányt szab egy-egy korszak törekvésének”.³² Ma ezt a szenvedélyek interaktivitásának és a körülmények összjátékának nevezhetnénk, miközben szótárunkból kitettük a történelmi szükségszerűség fogalmát, ám „a történelmi kényszerűség törvényét” újabb és újabb formákban érezzük. Így lehetnénk a történetírással is, ha Rousseau nyomán nem tudnánk, hogy *a történelem büntetés a természetből való kilépésünkre*. Lehet enyhíteni és súlyosbítani...

³⁰ Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I.* Bp. 1952. 440.

³¹ Cluj, Arhivele Naționale, Torma Miklós. 66. 662. f.: Ferenczy József levele Torma Miklósnak, Bp., 1978. aug. 27.

³² Kossuth Lajos iratai. X. 100.